

From Constitutional Interpretation to Constitutional Amendment in Iran: A Study from the Perspective of State Studies

Ayat Mulaee*

Associate Professor, Department of Law,
University of Tabriz, Tabriz, Iran

Maedeh Soleymani
Dinani

Assistant Professor, Department of Law,
University of Tabriz, Tabriz, Iran

Extended Abstract

Introduction

A constitution sets out the basic structure and governing procedures of the state, thereby serving as the supreme law of the polity. Any theory of constitutionalism presupposes that a constitution must be capable of functioning effectively over a relatively long period. The concept of constitutional endurance is therefore closely linked to key normative questions, particularly the issue of constitutional amendment. The very

---

* Corresponding Author: AyatMulaee@Tabrizu.ac.ir

How to Cite: Mulaee, A., & Soleymani Dinani, M. (2025). From constitutional interpretation to constitutional amendment in Iran: A study from the perspective of state studies. *State Studies*, 11 (43), 299 – 340. doi: 10.22054/tssq.2025.71729.1370

idea of constitutional amendment rests on the recognition that no generation possesses the exclusive wisdom to bind future generations irrevocably or to design a constitution immune to defects. Accordingly, the right to amend the constitution is recognized in order to remedy its shortcomings and to reinforce its principles when necessary. Amendment provisions, as one of the central pillars of constitutionalism, allow the constitutional text to evolve gradually, addressing defects in its original design and responding to emerging challenges in the constitutional order. The principal method of constitutional revision is the formal procedure explicitly provided for in the constitution itself.

However, formal amendment rules often make constitutional change too difficult, and experience shows that the politics of constitutional revision are highly contentious. It thus is widely accepted among scholars that constitutional change may happen not only via formal procedures but also through informal mechanisms when circumstances allow. When the formal means prove burdensome or impossible, political actors may resort to alternative ways of amending the constitution. In fact, informal amendment practices play a crucial role in reshaping the constitution and redefining its meaning in response to emerging developments. A comprehensive account of a constitutional evolution must thus consider not only formal amendments but also informal ones.

Several Persian-language studies have examined have explored the possibility of constitutional change through means other than the formal amendment procedures enshrined in the constitutional text in Iran. Notable examples include the articles “An Analysis of Changing the Constitution Outside the

Formal Constitutional Amendment Procedure” (Habibzadeh & Mansourian, 2016) and “Informal Constitutional Change: Foundations, Cases, and Approaches” (Moradkhani, 2021). However, the pivotal role of constitutional interpretation in enabling such informal change has yet to receive thorough examination. The current study sought to highlight the significance of informal constitutional change in Iran. It aimed to examine the nature and foundations of constitutional amendment, as well as the legitimacy of informal constitutional changes, focusing on constitutional interpretation as a mechanism that can effectively operate as a form of informal amendment. The research questions are as follows: What are the functions and implications of informal amendment and constitutional interpretation? The question becomes significant given the fact that written constitutions often include explicit provisions on formal amendment. Adopting a descriptive–analytical approach, the study first explored the concept and dimensions of constitutional amendment, and then analyzed the interpretive role of official constitutional authorities and the processes through which informal constitutional change takes place.

Materials and Methods

The present study used a descriptive–analytical approach to examine the topic. It relied on library research and note-taking methods to collect the data from a range of domestic and foreign sources and materials.

Results and Discussion

While the formal amendment mechanism is essential for

constitutional reform, informal procedures play such a significant role in shaping the constitution's content that they can, at times, render formal amendment processes less decisive in determining its practical effect. Dynamic interpretation—a common method for adapting the constitution to emerging developments without altering the text formally—uncovers hidden subtextual and pretextual layers that are not immediately apparent in the written document. This process results in informal constitutional change and amendment. Consequently, the interpreting authority assumes a critical role in constitutionalizing procedures and institutions created by the political branches outside the formal constitutional framework. Interpretation serves as an informal method of constitutional amendment, linking the written text to its unwritten layers. In doing so, it is inevitably shaped by political practices and efforts to align the text with the prevailing political realities of society. Such political practices acquire a legal character and gain greater legitimacy by being reflected in the interpretations and rulings of the constitutional authority.

In the Iranian constitutional system, the Guardian Council, aiming to ascertain the legislator's intent and uncover the essence of the constitution, brings to light unwritten aspects of constitutional principles that are not explicitly stated in the text. Through its official interpretations, and without altering the written document, the Council reveals these unwritten layers, thereby enabling constitutional change outside the formal procedure outlined in Article 177. Since interpretation in the Iranian system carries constitutional authority and holds a status equivalent to the written text, the interpreting body can grant constitutional status to unwritten principles or practices

without engaging in the complexities of the formal amendment process. In this way, informal constitutional change occurs through interpretation. Given the binding nature of interpretation in the Iranian constitutional context, such changes are incorporated into the constitutional framework and are regarded as valid and enforceable.

The changes that emerge organically from the constitution's dynamic system often receive the approval of political actors and the public, so they are readily considered valid. However, changes that bypass established legal procedures raise questions about the wisdom of the original drafters in dedicating a specific article to revision, which was intended to prevent arbitrary application and preserve constitutional stability. It is therefore essential to distinguish between organic interpretations, arising from the complex interplay among the government branches, and unreasonable interpretations that grant extralegal or unlimited authority to certain institutions, thereby undermining the system of checks and balances and contradicting the purpose of the text. Any constitutional change should be deemed legitimate and legal only after careful scrutiny, ensuring that the constitution can evolve logically and adapt to changing circumstances without compromising its integrity or opening the door to misuse.

Conclusion

This study examined the significance of informal constitutional change in Iranian constitutional law. The analysis focused on actual, though unwritten, changes to the constitution and the foundations of their legitimacy. Informal amendments can result from the interpretive process and circumvent formal

procedures, and cannot be justified as such. According to the findings, the formal amendment process serves an important practical function—namely, correcting flaws in the constitutional text that become apparent over time and through experience. Nevertheless, the widespread use of informal amendments may undermine the significance and usefulness of formal means. Furthermore, changes within the constitutional system must be carefully evaluated to determine their true impact on the scope and integrity of the constitution.

Keywords: Constitution, Formal constitutional amendment, Informal constitutional amendment, Interpretation, Guardian Council

از تفسیر تا اصلاح قانون اساسی در ایران؛ با نگاه از منظر دولت پژوهی

دانشیار حقوق دانشگاه تبریز، تبریز، ایران

آیت مولایی *

استادیار حقوق دانشگاه تبریز، تبریز، ایران

مائده سلیمانی دینانی

چکیده

قانون اساسی «نوشته»، به اقتضای «اختصارگویی» و «کلی بودن» برای اینکه با پویایی اجتماعی، اقتصادی و سیاسی جامعه همسو شود، پیوسته در معرض «اصلاح» قرار دارد. هرچند روش های رسمی اصلاح قانون اساسی، مکانیسم های حیاتی در این زمینه به شمار می آید؛ با این حال، سختی رویه های اصلاح رسمی قانون اساسی و یا زمینه سیاسی یک کشور، اغلب، قانون اساسی را ایستا نگه داشته و به طور مکرر سیاستمداران را وادار به جستجوی مسیرهای جایگزین می کند. بنابراین مکانیسم های غیررسمی برای اصلاح قانون اساسی در پاسخ به مشکلات پیش روی اصلاح رسمی قانون اساسی طراحی شده اند. در این مفهوم، تعیین نقش مکانیسم های غیررسمی که به صورت عمده و یا در نتیجه پویایی سیستم قانون اساسی منجر به تغییر و اصلاح قانون اساسی می گردد، ضروری است. پژوهش حاضر با مطالعه کتب و مقالات گوناگون داخلی و خارجی، اقدام به گردآوری مطالب به صورت کتابخانه ای و فیش برداری نموده است و با روش توصیفی-تحلیلی، به بررسی تغییرات واقعی اما نانوشته قانون اساسی به ویژه از طریق فرآیند تفسیر که از مسیر رسمی اصلاح قانون اساسی عبور نکرده و از آن منظر قابل توجه نیست و همچنین روشن نمودن مبنای مشروعیت این گونه تغییرات می پردازد. یافته ها حاکی از این است که تفسیر می تواند نقش مؤثری در کشف لایه های ناپیدای قانون اساسی داشته باشد و در مواردی بدون گذر از مسیر رسمی اصلاح، متن نوشته قانون اساسی را بازخوانی و یا حتی بازآفرینی نماید.

واژگان کلیدی: قانون اساسی، اصلاح رسمی قانون اساسی، اصلاح غیررسمی قانون اساسی، تفسیر، شورای نگهبان

مقدمه

قانون اساسی با ایجاد اصول اساسی ساختاری و رویه‌ای دولت، قانون عالی^۱ یک سرزمین را مشخص می‌کند (Boudreaux & Pritchard, 1993:11). هر نظریه قانون اساسی، فرض می‌کند که قانون اساسی قادر به عملکرد در یک دوره نسبتاً طولانی از زمان است. فرض دوام در ایده قانون اساسی در ارتباط نزدیک با مسائل اصلی هنجاری، مانند اصلاح قانون اساسی، شکل می‌گیرد. ایده اصلاح قانون اساسی از این استدلال ناشی می‌شود که هیچ نسلی دانش انحصاری ندارد تا بتواند نسل‌های آینده را به طور برگشت‌ناپذیری به هم پیوند داده و یک قانون اساسی طراحی کند که هرگز با شکست مواجه نشود. بنابراین یک حق ذاتی برای اصلاح قانون اساسی به منظور تکمیل نواقص و تقویت اصول آن در صورت لزوم وجود دارد (Hatchard, 2004: 44-45).

قوانین اصلاحی به‌عنوان یکی از ارکان اساسی مشروطیت اجازه می‌دهند تا متن قانون اساسی به مرور و با آشکار شدن نواقصی که در طراحی اولیه آن است و همراه با چالش‌های جدیدی که در جامعه قانون اساسی پدیدار می‌شود، به روز رسانی شود (Albert, 2015:656). روش اصلی تعدیل سند قانون اساسی، رویه‌ای رسمی است که در قانون اساسی مشخص شده است و هر چه تغییرات مورد نیاز در قانون اساسی بنیادی‌تر باشد، توسل به فرآیندهای رسمی ضروری‌تر خواهد بود (Assefa, 2012:103).

قواعد رسمی اصلاح، اغلب تغییر قانون اساسی را دشوار کرده است و ثابت شده است که سیاست واضعان برای اصلاح قانون اساسی بسیار چالش‌برانگیز است. به این ترتیب، اکثر محققان بر این عقیده‌اند که تغییر قانون اساسی، تنها از

---

^۱ higher law.

مسیر فرآیندهای رسمی اصلاح امکان‌پذیر نیست و گاهی اصلاح قانون اساسی را می‌توان به‌طور غیررسمی انجام داد (Anderson, 2008: 59). در نتیجه، در جایی که مسیر طبیعی اصلاح رسمی دشوار یا مسدود است، مسیرهای جایگزین به روی بازیگران سیاسی باز می‌شوند تا به معادل عملی آن دست یابند (Albert, 2014: 1062).

بنابراین می‌توان ادعا کرد که رویه‌های غیررسمی اصلاح، می‌تواند در بازسازی قانون اساسی و تنظیم مجدد معنای آن برای تحولات بعدی قانون اساسی نقش مؤثری داشته باشد. بهترین راه برای ردیابی تاریخ واقعی توسعه قانون اساسی دولت باید شامل بررسی اصلاحات رسمی، ضمن مطالعه تغییرات غیررسمی باشد. تنها با انجام این کار می‌توان به درک واقعاً غنی‌تری از مشروطیت دولت دست یافت (Besso, 2005: 84).

این نوشتار با درک اهمیت مباحث تغییر غیررسمی قانون اساسی در دانش حقوق اساسی، ضمن بررسی مفهوم اصلاح قانون اساسی در راستای شفاف‌سازی مفهوم و مبانی تغییر غیررسمی قانون اساسی و دلیل مشروعیت آن، هم‌زمان با تأکید ویژه بر فرآیند تفسیر؛ به‌عنوان ابزاری که می‌تواند کارکردی همچون تغییر غیررسمی قانون اساسی داشته باشد، به بررسی موضوع می‌پردازد. هدف این پژوهش پاسخ به این سؤال اساسی است که علی‌رغم تصریح بر روند رسمی اصلاح در سند مکتوب قانون اساسی، کارکردهای اصلاح غیررسمی و تفسیر قانون اساسی چیست؟ برای پاسخ به سؤال مورد نظر، ضمن اتخاذ رویکردی توصیفی-تحلیلی پس از بررسی مفهوم اصلاح قانون اساسی و شفاف‌سازی وجوه مختلف آن، به تحلیل نحوه تفسیر از جانب مفسر رسمی قانون اساسی و چگونگی تغییر غیررسمی قانون اساسی پرداخته خواهد شد.

هرچند برخی از محققین محترم ایرانی^۱ ضمن اشاره به امکان تغییر قانون اساسی به طریقی غیر از روند رسمی اصلاح مصرح در متن قانون اساسی، به بررسی کلی تغییر غیررسمی قانون اساسی پرداخته‌اند اما علی‌رغم اهمیت کارکرد تفسیر در تغییر قانون اساسی، این امر تاکنون به طور جدی مدنظر پژوهشگران داخلی قرار نگرفته است.

مفهوم اصلاح قانون اساسی

از یک سو ایده انتزاعی «قانون اساسی مکتوب» به عنوان اساس جوامع دموکراتیک مدرن در نظریه‌های اجتماعی، سیاسی و حقوقی عمدتاً عنصری بلامنازع بوده است و از سوی دیگر، تکثر نظم مبتنی بر قانون اساسی و تکثیر لایه‌های قانون اساسی روند غیرقابل انکاری به نظر می‌رسد. قانون اساسی علاوه بر اینکه قرار است چارچوب قانونی دائمی برای دولت فراهم نماید، به مانند هر نهاد دیگری برای پایدار و معتبر ماندن باید با شرایط متغیر سازگار شود (ارشاد، 2016:1-2).

قانون اساسی هر کشوری برای تحقق خواسته‌های مردم در نظر گرفته شده است که پس از شکل‌گیری ابتدایی، به مرور تکامل می‌یابد (Dixon, 2010:1). بنابراین «اصلاح» سازوکاری است که تداوم قانون اساسی را در محیطی در حال تغییر حفظ می‌کند (Ginsburg, 2011:112). از این رو، فرآیندهای اصلاحی به بازیگران سیاسی اجازه می‌دهد تا به نیازهای در حال تغییر سیاسی، اجتماعی و

---

۱ - نگاه کنید به: حبیب‌زاده، توکل و مصطفی منصوریان، تحلیلی بر تغییر قانون اساسی خارج از تشریفات رسمی مصرح در آن، نشریه دانش حقوق عمومی، سال پنجم، ۱۳۹۵، شماره ۱۳، صص ۱۰۷-۸۹ و مرادخانی، فردین، تغییر غیررسمی قانون اساسی (مبانی، مصادیق و رویکردها)، فصلنامه تحقیقات حقوقی، ش ۹۳، ۱۳۹۸، صص ۳۰۲-۲۷۳.

اقتصادی جامعه پاسخ دهند.

شکاف عظیم بین دولتی که قانون اساسی توصیف می کند و نظام حقوقی حاکم که به عنوان گستره کامل نهادها و رویه های مهم دولتی در نظر گرفته می شود، نیاز به تغییر قانون اساسی را تقویت می نماید (Griffin, 2016: 2). پیش بینی روش های اصلاح قانون اساسی، به نسل های جدید این امکان را می دهد، مادامی که بتوانند در آن تغییراتی ایجاد کرده یا آن را از طریق روندی دموکراتیک جایگزین کنند، مشروعیت چارچوب مشروطه ای را که مشمول آن هستند، بپذیرند و یا به آن مشروعیت بخشند (Aláez Corral, 2020: 19).

دیکسون اصلاح قانون اساسی را بهبود انتخاب های قبلی طراحان قانون اساسی با توجه به اطلاعات جدید، تجارب در حال تحول یا تفاهمات سیاسی تعریف می کند. از نظر او، ارائه یک چارچوب شفاف که قادر به رفع نواقص آشکار شده قانون اساسی در اثر مرور زمان و تجربه باشد، یک کارکرد ضروری از قواعد اصلاح رسمی است. اصلاح رسمی، فرآیندی را که به وسیله آن بازیگران سیاسی متن و معنای یک قانون اساسی را تغییر می دهند، ساختاردهی می کند. این ممکن است منجر به این استدلال شود که یک فرآیند اصلاح رسمی می تواند برای طیف گسترده ای از تغییرات قانون اساسی مورد استفاده قرار گیرد اما به این معنا نیست که هرگونه اصلاح قانون اساسی از مجاری رسمی عبور می کند (Dixon, 2011: 69-97).

بنابراین، تفاوت بین اصلاح رسمی و غیررسمی این است که اولی به لحاظ متنی از طریق قواعد حقوقی تثبیت شده است، در حالی که دومی از طریق قواعد حقوقی متنی تثبیت نمی شود. اما هر دو اصلاحیه رسمی و غیررسمی، ارزش های اساسی را متناسب با تغییر شرایط سیاسی و اجتماعی تنظیم می کنند. در شیوه ی

اصلاح رسمی، هم «متن» و هم «روح» قانون دگرگون می‌شود اما در روش اصلاح غیررسمی، متن قانون سابق با لاحق تفاوتی پیدا نمی‌کند بلکه از طریق ارائه‌ی خوانش جدید از متن موجود؛ در عین حال که متن از پیش موجود همچنان دست‌نخورده باقی می‌ماند، روح جدیدی بر متن سوار می‌شود و به آن معنای تازه‌ای می‌بخشد (مولائی، ۱۳۹۹: ۱۲).

اصلاح رسمی قانون اساسی^۱

تغییر شرایط و درک اجتماعی اغلب مفاد قانون اساسی را متروک می‌کند. بنابراین، انتظار می‌رود یک قانون اساسی خود را متناسب با شرایط جدید و پویا که پس از چارچوب‌بندی اولیه تکامل یافته است، تنظیم نماید (Dixon, Holden, 2011: 1). هیچ چیز بیشتر از یک قانون اساسی غیرقابل اصلاح که مردم فردا را به گزینه‌های برگشت‌ناپذیر دیروز پیوند دهد، با اصل رضایت عمومی در تضاد نیست (Albert, 2018: 56). لذا تقریباً تمام قوانین مکتوب در جهان، شامل یک روند تجدیدنظر رسمی خاص هستند. چنین روشی معمولاً تغییر قوانین تجسم یافته در متن قانون اساسی را نسبت به انواع دیگر قوانین سخت‌تر، هرچند نه غیرممکن می‌سازد. به این ترتیب، فرآیند اصلاح قانون اساسی نه آن‌قدر انعطاف‌ناپذیر است که برای تغییر شرایط مردم را به تجاوزات انقلابی دعوت کند و نه آن‌چنان نرم که اجازه اصلاحات اساسی بدون رضایت اکثریت واجد شرایط را اعطا نماید (Loewenstein, 1975: 215).

به طور کلی، قانون اساسی مطابق با روش‌های اصلاح که در متن آن آمده است اصلاح می‌شود. این روش‌ها، نهادها یا اشخاصی را که مجاز به پیشنهاد

---

^۱ Formal Constitutional Amendment.

اصلاح قانون اساسی موجود هستند، شناسایی کرده و شرایط لازم برای اصلاح آن را تعیین می‌کنند.^۱ بنابراین، اصلاح تنها در صورتی معتبر و قانونی تلقی می‌شود که به الزامات رویه‌ای تنظیم شده در قانون اساسی پایبند باشد و توسط افرادی که مجاز به انجام این کار هستند پیشنهاد شود.

ماهیت اصلاح، حفظ یک قانون اساسی اصلاح شده در هماهنگی با قانون اساسی قدیمی است. اصلاح تنها به تغییری اشاره دارد که با قانون اساسی موجود سازگار است و هرگونه تغییر مغایر با آن، باید به‌عنوان ایجاد یک قانون اساسی جدید و یا پرده برداری از یک اصل اساسی نانوشته تلقی شود، حتی اگر قانون اساسی قدیمی به طور رسمی با قانون اساسی جدید جایگزین نشود (Albert, 2010: 9-10). تنها زمانی که تلاش اصلاح با موفقیت از طریق روش‌هایی پیش می‌رود که تغییراتی را در نظم مکتوب قانون اساسی ایجاد می‌کند، رویه‌های متنی^۲ هم آغاز و هم پایان فرآیند اصلاح قانون اساسی هستند. در حالی که مکانیسم اصلاح رسمی یک ابزار ضروری برای تغییر در قانون اساسی محسوب می‌شوند، ماهیت طاقت فرسا و دشواری پایبندی به آن، به ناچار باعث ایجاد تردید بین پیگیری مسیر اصلاحات رسمی یا جستجو برای مکانیسم‌های دیگر می‌شود (Afesha, 2016: 373).

در ایالات متحده، سختی پایبندی به روند اصلاح مصرح در ماده ۵ قانون اساسی منجر به این استدلال می‌شود که روش‌های اصلاح تحت این ماده نمی‌توانند به‌عنوان تنها وسیله برای توسعه قانون اساسی در یک جامعه پیچیده و

---

۱ - اصل ۱۷۷ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران.

۲ - منظور همان فرآیندی است که برای تغییر و اصلاح قانون اساسی در متن قانون به‌صراحت پیش‌بینی شده است. برای مثال فرآیند بازنگری قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران که به‌تفصیل در اصل ۱۷۷ مطرح شده است.

به سرعت در حال تغییر عمل کنند (Albert, 2014: 1052).

موقعیت‌های جدیدی که نمی‌توان آن‌ها را با مقررات موجود در قانون اساسی بررسی کرد و شکاف‌های قانون اساسی موجب می‌شود، مرجع تفسیر مفاد قانون اساسی را به شیوه‌ای خلاقانه برای به‌روز نگه‌داشتن رژیم قانون اساسی و بازتابی از تغییرات اجتماعی و سیاسی جدید بدون اتکا صرف به روند رسمی، تفسیر کند (Albert, 2013: 375). در نتیجه نمی‌توان بر روش‌های رسمی اصلاح قانون اساسی برای آشکار کردن همه شرایط و شکاف‌های جدید در قانون اساسی که توسط واقعیت‌های پویا ایجاد شده است، تکیه کرد. در چنین شرایطی جذابیت اصلاح غیررسمی، بیش از پیش خودنمایی می‌کند.

اصلاح غیررسمی قانون اساسی^۱

اصلاح غیررسمی، تغییر معنای هنجاری قانون اساسی است که بدون پیروی از رویی رسمی بازنگری قانون اساسی رخ می‌دهد. سازوکارهای مختلفی در راستای تغییرات غیررسمی در ساختار قانون اساسی یک کشور وجود دارد که عمدتاً ناشی از تعارض دولت مبتنی بر قانون اساسی است. از این رو تغییر غیررسمی قانون اساسی می‌تواند در بستر ارزش‌های مشروطه‌خواهی به جریان افتاده و تداوم یابد (مولائی، ۱۳۹۹: ۱۸).

ادعا می‌شود که در دموکراسی‌های مبتنی بر قانون اساسی مکتوب‌آر سراسر جهان، اشکال جایگزین تغییر، بیش از اصلاح رسمی قانون اساسی رایج بوده‌اند (Murphy, 2007: 497). به این ترتیب، اصلاح رسمی تنها شکل تغییر قانون

---

۱ Informal Constitutional Amendment.

۲ master-text constitutional democracies.

اساسی نیست و در برخی از سیستم‌ها حتی مهم‌ترین آن نیز نیست. بنابراین اگر قانون اساسی نوشته با مجموعه گسترده‌تری از قوانین و شیوه‌هایی که ساختار حکومتی دولت را تشکیل می‌دهد، تکمیل و احاطه شود، هیچ دلیلی مبنی بر اینکه تنها باید از طریق مکانیسم تجویز شده برای اصلاح رسمی تغییر کند، وجود ندارد. به رسمیت شناختن تغییر غیررسمی قانون اساسی در کشوری که تحت قانون اساسی مکتوب زندگی می‌کند، امری بدیهی نیست.

ایده‌ی تأثیرگذاری تغییرات سیاسی ساختاری بر معنای قانون اساسی مکتوب؛ در غیاب تجدیدنظر رسمی، می‌تواند به‌طور جدی حقوقدانان حقوق اساسی را نا آرام کند. با این حال، اصلاح غیررسمی محصول موانع بالای اصلاح رسمی است. زیرا از بین تمام مسیرها به سمت تغییر قانون اساسی، بدون شک مسیر اصلاح رسمی سخت‌ترین مسیر است. به نظر می‌رسد، روش‌های رسمی اصلاح، خود توجیهی برای توسل به ساختار غیررسمی فراهم می‌کند و اگر رویه‌ها مانع اصلاح رسمی شوند، تغییر همچنان رخ خواهد داد، اما به صورت غیررسمی.

باید توجه داشت که اصلاح غیررسمی، اگرچه وضعیت کاملاً یکسانی با یک اصلاحیه رسمی قانون اساسی ندارد، اما به دلیل اینکه عملکرد هنجارها را در متن اصلی قانون اساسی تغییر می‌دهد، ممکن است به مرور چیزی شبیه به آن وضعیت را به دست آورد (Doyle, 2017: 1028).

اصلاح غیررسمی قانون اساسی از طریق تفسیر^۱

از منظر قانون اساسی زنده، قانون اساسی نه یک متن حقوقی یا مجموعه‌ای از اصول هنجاری صرف، بلکه یک سیستم زنده و ارگانیک است که به مرور برخی از اندام‌ها از بین رفته و برخی رشد می‌کنند؛ اگرچه ساختار اصلی باقی می‌ماند اما اجزای مختلف ممکن است تغییرات چشمگیری داشته باشند. پس هویت قانون اساسی، هرگز ایستا نبوده و همواره قابل تفسیر و بازسازی است (Halper, 2020: 2-3). لذا تفسیر قانون اساسی یکی از سازوکارهای مهم در راستای تغییر متن قانون اساسی است که خارج از تشریفات مصرح در قانون، نقش مؤثری در بازآفرینی معنای قانون اساسی ایفا می‌کند. همچنین، ابهام زبانی قانون اساسی؛ چه هدفمند و چه تصادفی، یکی از دلایل تنوع زیاد در درک گذشته و فعلی از قانون اساسی و عاملی در تفاوت‌های تفسیری بوده است و تأثیر خود را در تفاسیر نهاد مفسر از قانون اساسی ادامه خواهد داد (Banfield, 2014: 3).

از آنجا که طراحان قانون اساسی غالباً از مقررات کلی استفاده می‌کنند که متشکل از اصطلاحات مبهمی است که انعطاف‌پذیری برای تفسیر را فراهم می‌کند، تعجب‌آور نیست که چنین سندی به تفسیر، به‌عنوان مکمل فرآیند اصلاح رسمی نیاز داشته باشد. از این رو ابهام و عدم قطعیت متن قانون اساسی می‌تواند

---

۱ - شایان‌ذکر است هرچند محاکم قانون اساسی به‌صراحت و یا به‌طور ضمنی به موجب قانون اساسی صلاحیت تفسیر قانون اساسی را دارا هستند و لذا ممکن استدلال شود که تفاسیر این نهاد تغییر غیررسمی محسوب نخواهد شد، لیکن با توجه به مفهوم تغییر غیررسمی یعنی «تغییر یا اصلاح قانون اساسی خارج از تشریفات مصرح در متن قانون اساسی» و با توجه این مهم که دادرسی اساسی صلاحیت تفسیر و پرده‌برداری از کشف اراده مقنن و نه تغییر قانون اساسی را دارا است، از این نظرگاه برخی از تفاسیر این مرجع از جنبه تغییر غیررسمی قانون اساسی قابل تأمل است و در این چشم‌انداز بین تفسیر و تغییر قانون اساسی مرز باریکی وجود دارد.

درجه بالایی از اختیار را به مرجع تفسیر اعطا کند؛ تا جایی که دادرسی اساسی قانون اساسی را به چیزی فراتر از آنچه در متن مختصر آمده است توسعه دهد (مرادخانی، ۱۳۹۹: ۲۵۲).

با پذیرش اینکه متن نوشته هیچ وقت ظرفیت جامع و مانع بودن را نداشته است؛ مکانیسم «تفسیر»، ابزارهای رسمی «رفع ابهام از قانون اساسی» را در خدمت اهداف مربوط به «تغییر غیررسمی قانون اساسی» قرار می‌دهد و بدین وسیله، مسیرهای جدیدی را پیش روی زمامداری قرار می‌دهد تا در تنگناها به آن متوسل گردد (مولائی، ۱۳۹۹: ۱۶).

قانون اساسی پس از بیان ارزش‌هایی که به اعتقاد بنیان‌گذاران برای یک جامعه ضروری است، حل تعارض میان ارزش‌ها و اولویت‌بندی بین آن‌ها را به مجریان و مفسران قانون اساسی واگذار می‌کند. بنابراین، تفسیر یک اصل مبهم قانون اساسی ممکن است به یک اصلاحیه نانوشته قانون اساسی منجر شود (Edelman, 2005: 591-592). با این فرض که اکثر سیستم‌های دموکراتیک قانون اساسی به‌طور مداوم در حال تغییر هستند، یک تغییر تدریجی مشروع در معنای قانون اساسی از طریق تفسیر وجود دارد. ماهیت اصلی مفهوم توسعه تفسیری مشروع این است که تفسیر پیشنهادی را می‌توان در محدوده معقولی از معانی احتمالی برای مفاد مورد نظر، با استفاده از اصول پذیرفته‌شده تفسیر قانون اساسی، توجیه کرد. گفته می‌شود پایه و اساس نظریه اصلاحات غیررسمی زمانی است که تفسیر از محدوده‌ی حرکات تفسیری مشروع فراتر رفته است و از مرزهای قانونی فرآیند معتبر توسعه تفسیری تجاوز می‌کند (Martin, 2017: 440). در این راستا، تفاسیری که علی‌رغم مخالفت با ظاهر اصل قانون اساسی، به نتیجه‌ای معقول و برداشتی منطقی ختم می‌گردد، حاکی از

این است که «متن»، تحمل بیش از یک معنا را داشته و تمام این معانی می‌توانند بسته به مورد، درست و بجا باشند. تا جایی که این‌گونه برداشت‌های معقول با اصول تفسیر مغایر نیستند، تغییر قانون اساسی به حساب نمی‌آیند (حبیب‌زاده، منصوریان، ۱۳۹۵: ۹۸). اما هنگامی که نهاد مفسر با تضییق یا توسعه متن قانون اساسی، تفسیری ارائه می‌دهد که از محدوده منطقی توسعه تفسیری، تجاوز کرده؛ طوری که در صورت تفسیر مطابق با نظریه‌های پذیرفته‌شده تفسیر قانون اساسی، چنین برداشتی از محدوده معانی معقول و منطقی فراتر می‌رود، قانون اساسی در حال تغییر کردن است؛ بدون اینکه چنین تغییری با توسل به روش اصلاح رسمی انجام شده باشد (Segall, 2013:445). این‌گونه تغییرات در معنا یا درک قانون به‌گونه‌ای است که تطبیق آن‌ها با متن، هدف و عملکرد تاریخی مفاد مورد نظر غیرممکن است و توسط بسیاری از حقوقدانان به‌عنوان یک حرکت تفسیری عادی پذیرفته نخواهد شد. بنابراین، به نظر می‌رسد که چنین تغییری بهتر است به‌عنوان شکلی از اصلاح سیستم قانون اساسی شناخته شود تا یک توسعه تفسیری، اگرچه به‌عنوان یک اصلاح رسمی به شمار نیاید و هیچ تغییری در متن اصلی قانون اساسی ایجاد نکند.

اصلاح غیررسمی از طریق تفسیر پویا در جایی رخ می‌دهد که مقام مفسر وضعیت قانون اساسی را به یک اصل نانوشته اعطا نموده و آن را مورد تأیید قرار می‌دهد. در چنین موردی، از نظر عملکردی، هیچ تفاوتی بین یک قاعده تثبیت‌شده در متن قانون اساسی به موجب اصلاح رسمی و یک قانون نانوشته تثبیت‌شده از طریق تفسیر وجود ندارد (Albert, 2015: 12). احکام نانوشته‌ی یک مفسر در عمل می‌تواند همان قدرت برتری و غلبه قانونی را دارا شود که مقررات نوشته از آن برخوردار هستند. از این طریق، مفسر به راحتی و بدون اینکه

در گیر محدودیت‌های متن نوشته شود، می‌تواند نقش مؤثری در تنظیم نظم اساسی ایفا کند. فراتر از یک رویکرد فرمالیستی، مرجع رسمی تفسیر می‌تواند، شبکه‌ای از ایده‌ها و اصولی که در هیچ کجا نوشته نشده‌اند؛ اما در حافظه حقوقی کشورها خودنمایی می‌کنند، در امر تفسیر مدنظر قرار دهد (Redish, 2012:1514).

مزید بر تفاسیر نهاد مفسر رسمی قانون اساسی، تفاسیر مراجع قضایی از قانون اساسی است که در توسعه دامنه حقوق عمومی نقش مؤثری دارد. علاوه بر این، نظرات و تفاسیر علمای حقوق نقش به‌سزایی در تبیین قانون اساسی دارند. همان‌طور که نظرات بنیان‌گذاران نظام حقوقی آمریکا همچنان به‌عنوان یکی از منابع مهم حقوق اساسی مورد استناد قرار می‌گیرد و یا نظرات «دایسی» که در سطح منابع رسمی قانون اساسی در نظام غیر مدون انگلستان جایگاه ویژه‌ای دارد.^۲ در نظام حقوقی ایران همچنین دیدگاه‌های مختلفی که در خصوص گستره اختیارات ولی فقیه در نظام جمهوری اسلامی وجود دارد بر رویه نهادها و بازیگران سیاسی؛ به‌ویژه نهاد مفسر قانون اساسی، اثرگذار است و مسیر اجرای قانون اساسی را در عمل مشخص می‌نماید. در این خصوص، برخی از صاحب‌نظران ولی فقیه را مافوق قانون و حاکم بر آن می‌شناسند و برخی دیگر بر لزوم پایبندی رهبر بر قانون اساسی و قوانین عادی تأکید دارند. علاوه بر این، تفاوت دیدگاه‌ها در مورد ماهیت احکام حکومتی ولی فقیه درخور توجه است که بنا بر یک رویکرد تفسیری احکام حکومتی جزو منابع حقوق اساسی کشور و در زمره معیار و میزان شرع در

---

۱ - در این خصوص برخی از آراء دیوان عدالت اداری بخصوص در حوزه حمایت از حقوق شهروندی در برابر دستگاه‌های دولتی قابل تأمل است. برای نمونه تفسیر دیوان از اصل ۳۰ قانون اساسی و شناسایی صریح حق بر آموزش و پرورش یا حق بر تحصیل. برای مطالعه بیشتر نگاه کنید به: تیلان، پروانه، تفسیر قضایی قانون اساسی در رویه دیوان عدالت اداری، پژوهش‌های حقوقی، ش ۵، ۱۳۸۳، صص ۶۷-۷۰.

۲ - نگاه کنید به: بارنت، اریک، مقدمه‌ای بر حقوق اساسی، ترجمه عباس کدخدایی، تهران، میزان، ۱۳۸۲.

بررسی مصوبات مجلس از سوی شورای نگهبان قرار می‌گیرد؛ در حالی که رویکرد مقابل احکام متغیری که حاکم بنا به مصلحت و بر اساس مقتضیات زمان و مکان وضع می‌کند را از دایره احکام شرعی خارج نموده و استدلال می‌کنند که نظارت شورای نگهبان در این قسم از احکام منتفی است و لذا رد مصوبات مجلس به دلیل مخالفت با حکم حکومتی را از مقوله اختیارات شورای نگهبان خارج می‌دانند. با وجود این، آنچه تفاسیر مرجع رسمی تفسیر قانون اساسی را از تفاسیر سایر نهادها و بازیگران سیاسی متمایز می‌کند و سایر تفاسیر را مؤثر در تفسیر نهاد مفسر و فرع بر آن در نظر می‌گیرد آن است که این نهاد در رویه و عملکرد خود می‌تواند سیاست را با حقوق پیوند زند و به رویه‌های سیاسی الزام‌آور و مستمر وجه حقوقی و مشروع ببخشد و به بیان دیگر آن‌ها را به‌طور رسمی در نظام حقوق اساسی وارد کند. بنابراین این مرجع، نقش مهمی در اساسی سازی رویه‌ها و نهادهای خارج از قانون اساسی دارد که توسط شاخه‌های سیاسی ابداع شده است و معنای عینی قانون از منظر نظم حقوقی موجود را تعیین می‌نماید (سلطانی، ۱۳۹۹: ۶۹).

از این منظر، آنچه در درجه اول اهمیت دارد نه صرفاً متن نوشته قانون اساسی بلکه حقایقی است که خارج از سند مکتوب در جریان است (سلطانی، ۱۳۹۸: ۱۸۰) و از طریق تفسیر، بر متن نوشته، بار می‌گردد. این حقایق موجب می‌شود تا سند نوشته، متفاوت از الفاظ؛ مطابق با اراده سیاسی مردم و یا بنا بر خواست و منافع نظام حاکم، درک و تفسیر شود (سلطانی، ۱۳۹۶: ۱۰۷). بنابراین تقسیم‌بندی روش‌های اصلاح قانون اساسی به دو دسته رسمی و غیررسمی و معرفی تفسیر

---

۱ - برای مطالعه بیشتر نگاه کنید به: سلیمانی دینانی، مانده، قانون اساسی نانوخته در نظرات شورای نگهبان، رساله دکتری، ۱۴۰۱ و غریب پور، منصور، بررسی حقوقی قلمرو اختیارات رهبری در قانون اساسی، همایش ملی مطالعات و پژوهش‌های علمی علوم انسانی، ۱۳۹۷.

به عنوان یک طریق غیررسمی اصلاح قانون اساسی این نتیجه مهم را در پی دارد که درمی یابیم، برخلاف تصورات رایج پوزیتیویستی و تقلیل قانون اساسی به متن نوشته؛ قانون اساسی دارای لایه‌های پنهانی است و با سنت قانون اساسی نانوشته بیگانه نیست. مقام مفسر به مدد تفسیر، متن نوشته قانون را به لایه‌های نانوشته آن پیوند می‌زند. در این مسیر ناگزیر تحت تأثیر مناسبات و داد و ستدهای سیاسی است و سعی می‌کند متن را با واقعیت‌های سیاسی جامعه هماهنگ سازد. لذا اگرچه به نظر می‌رسد تفسیر ماهیتاً امری حقوقی و اصلاح امری سیاسی است؛ اما هر دو پوسته حقوقی و درون‌مایه‌ی واحد سیاسی دارند. اصول و روبه‌های سیاسی با تجلی در نظرات و تفاسیر مرجع تفسیر، رنگ حقوقی یافته و موجه‌تر جلوه می‌کنند. حقایق سیاسی زمانی فرصت ایجاد تغییر یا اصلاحی در قانون اساسی را دارند که در قالب مفاهیم حقوقی قابل توضیح و توجیه باشند.

در سیستم حقوقی ایران، در پی تضمین برتری قانون اساسی به عنوان سند سیاسی و میثاق اجتماعی و برای مراقبت از اصول و ارزش‌هایی که اکثریت جامعه طالب آن هستند، شورای نگهبان، پاسداری از اصول قانون اساسی از طریق نظارت بر قوانین و مقررات و احراز عدم مغایرت آن‌ها با قانون اساسی را عهده‌دار شده است. در همین راستا به دلیل اشراف بر اصول قانون اساسی و آگاهی از ابهام یا اجمال آن، صلاحیت تفسیر قانون اساسی نیز به این نهاد واگذار گردید (هاشمی، ۱۳۹۱: ۲۲۵). رویکرد رسمی شورای نگهبان در مفهوم‌شناسی واژه‌ی تفسیر حاکی از رسالت مقام مفسر در پرده‌برداری و کشف مراد مقنن از لفظ مشکل است.^۳ با این حال، علی‌رغم اینکه این نهاد عموماً رویکردی منشأ‌گرا داشته و با ابتنای بر

۱- اصول ۹۱، ۹۴ و ۹۶ قانون اساسی.

۲- اصل ۹۸ قانون اساسی.

۳- نگاه کنید به: نظریه تفسیری شماره‌ی ۸۳/۲۱/۷۶ مورخ ۱۳۷۶/۳۰/۱۰.

متن، درصدد کشف اراده قانون‌گذار اساسی برآمده است؛ اما به‌طور کلی از قاعده تغییر غیررسمی مستثنا نبوده و در برخی از موارد موجبات تغییر اصول قانون اساسی را فراهم نموده است (مرادخانی، ۱۳۹۸: ۲۹۲).

از مهم‌ترین پیامدهای رویکرد تفسیری پویا و تکاملی که در راستای تطابق با واقعیت‌های سیاسی جامعه منجر به تغییراتی در قانون اساسی هرچند به صورت غیررسمی می‌شود؛ الف- تبیین لایه‌های پنهان قانون اساسی، ب- توسیع دامنه قانون اساسی و ج- غلبه بر متن نوشته است. چنین آثاری به وضوح در نظم حقوق اساسی ایران قابل ردیابی است.

تبیین لایه‌های پنهان قانون اساسی

در مواردی شورای نگهبان از صرف احراز اراده‌ی مقنن اساسی فراتر رفته و به بیان مراد مقنن اکتفا ننموده است. در این رابطه می‌توان به برخی از نظرات تفسیری شورای نگهبان اشاره کرد که با توضیح یا توسعه دامنه اصول قانون اساسی به معانی یا درکی از اصول قانون دست یافته است که تفسیر صرف تلقی نمی‌شود و لذا این‌گونه تفاسیر به صورت غیررسمی یعنی بدون گذر از مسیر رسمی اصلاح، منجر به اصلاحاتی هرچند نانوشته در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران شده است. برای نمونه؛ پیرو نظریه تفسیری این شورا مبنی بر تلقی مسئولیت رئیس‌جمهوری در اجرای قانون اساسی مطروحه در اصل ۱۱۳ به اختیاری که از جنس اختیارات نظارتی محسوب نشده و نباید با صلاحیت‌های سایر مقامات و نهادها تداخلی داشته باشد،^۲ با زیر سؤال بردن حکمت قانون‌گذار اساسی اصل

۱- اصل ۱۷۷ قانون اساسی.

۲- نظریه تفسیری شماره ۴۷۱۴۲/۳۰/۹۱ مورخ ۱۳۹۱/۰۴/۱۲.

مذکور را فاقد هرگونه جایگاهی در نظام حقوق اساسی نموده است. همچنین علی‌رغم اینکه اصل ۷۶ قانون اساسی بر حق مجلس شورای اسلامی نسبت به تحقیق و تفحص بدون قید و شرط تصریح نموده است، طبق نظر تفسیری شورای نگهبان برخی از نهادها با این توجیه که مافوق مجلس قرار دارند از شمول نظارت مجلس خارج شده‌اند.^۲

به طور کلی، می‌توان استدلال نمود که شورای نگهبان با هدف احراز مراد مقنن و کشف گوهر قانون اساسی، جنبه‌های نانوشته‌ای از اصول قانون اساسی را مطرح می‌کند که در منطوق متن نوشته نمی‌گنجد و از محدوده پذیرفته شده تفسیر فراتر می‌رود. به این ترتیب این مرجع ضمن تفاسیر رسمی خود و بدون تغییر سند نوشته، با پرده‌برداری از لایه‌های نانوشته قانون اساسی، زمینه تغییر آن را خارج از روند رسمی مطرح در قانون اساسی یعنی به صورت غیررسمی فراهم نموده است. از این منظر، تفسیر؛ بدون طی مراحل رسمی بازنگری قانون اساسی و بدون هرگونه تغییر در متن قانون، لایه‌های نهفته پسا متنی و پیشا متنی را که در خود سند نوشته، دیده نمی‌شود، آشکار ساخته و منجر به تغییر و اصلاح قانون اساسی به طریق غیررسمی می‌شود.

توسیع دامنه قانون اساسی

تفسیر زنده و پویا موجب هماهنگی حقوق و آزادی‌های بشر با نیازهای روز می‌گردد، دامنه حقوق و آزادی‌ها را افزایش می‌دهد و بهتر می‌تواند الزامات حقوق اساسی را برآورده سازد. مفسر می‌تواند از طریق تفسیر پویا و سازنده بر سختی و

---

۱ - برای مطالعه بیشتر نگاه کنید به: را سخ، محمد، نظارت و تعادل در نظام حقوق اساسی، چاپ چهارم، انتشارات دراک، ۱۳۹۶، صص ۱۱۵-۱۱۲.

۲ - نظریه تفسیری شماره ۳۳۴۴ مورخ ۱۳۶۷/۱۰/۷.

انعطاف‌ناپذیری قانون اساسی غلبه کند، ارزش‌های پایدار کنونی را با ارزش‌های گذشته جایگزین کند، اصل ماندگاری و تداوم قانون اساسی را تحقق بخشد و احتمال توسل به تغییرات انقلابی و برهم زنده را کاهش دهد. به این ترتیب، توانایی مفسر برای استنباط حقوق غیر مندرج و ذکر نشده در متن قانون به توسیع قانون می‌انجامد. به همین دلیل در حوزه حقوق و آزادی‌ها، تفسیر پویا بر سایر مکاتب تفسیری ترجیح دارد و اتخاذ رویکردی موسع در تفسیر با خوانش ماهوی از اصل حاکمیت قانون و به تبع آن اعتباربخشی به مفاهیم فرا حقوقی؛ مانند عدالت و حقوق طبیعی، موجب تضمین و حمایت حداکثری از حقوق و آزادی‌های بشر و تحول مفهوم حقوق بنیادین می‌شود. لذا می‌توان این‌گونه استدلال نمود که؛ تفسیری منطبق با واقعیت و البته فرا متنی از سوی مفسر اساسی، این دستاورد مهم را در پی دارد که بپذیریم، اصل حاکمیت قانون و به تبع آن شفافیت قوانین برای مردم تنها با نوشتن محقق نخواهد شد.

هرچند مکتوب بودن قوانین ابزار بسیار مهمی در راستای شناخت و تضمین آن‌ها به شمار می‌آید، لکن چه بسا قوانین مکتوب و پرمحتوایی که هرگز در عمل به منصف ظهور نرسیده و یا در مقابل چه بسیار قوانین و اصول دموکراتیک که بدون اثری در متن نوشته در جامعه جریان یافته و اجرا شده است. در نتیجه، می‌توان تحت حاکمیت قانون بود اما در چارچوب سند نوشته گرفتار نشد. برای تحقق اصول و ارزش‌های اساسی مشروطیت، «تفکر مشروطه‌خواه» لازم است نه متن نوشته. ارزش‌هایی که ریشه در تفکرات جامعه دارند حتی اگر هرگز نوشته نشوند، بخشی از قانون اساسی به حساب می‌آیند و به اندازه قواعد نوشته شفاف، قطعی و لازم‌الاجرا هستند. در این حالت اداره جامعه تحت حاکمیت قانون، در گرو نظم اساسی نوشته قرار ندارد.

در نظام حقوق اساسی ما، شورای نگهبان با این فرض مهم که حقوق و آزادی‌های بنیادین فردی و اجتماعی در متن قانون اساسی، از شرع به‌عنوان منبع اصلی قانون اساسی سرچشمه می‌گیرد؛ در مواردی نادیده گرفتن حقوق فردی را مصداق مغایر شرع بودن و مبنای رد مصوبات شناخته است. برای نمونه؛ در لایحه انتخابات و اصلاحیه بعضی از مواد قانون تشکیلات شوراهای اسلامی و ... مصوب ۱۳۶۵، شورا، ضرورت «احترام به شرافت و آبروی افراد در اسلام و بررسی صلاحیت اشخاص به‌گونه‌ای که موجبات هتک حیثیت و آبرو را فراهم نسازد» را معیار مطابقت با شرع بودن مصوبه تلقی نموده است. حتی در نظر دیگری شورای نگهبان سلب حق «آزادی انتخاب» را به دلیل اینکه یکی از حقوق اساسی بشر به حساب می‌آید، مغایر با موازین شرع می‌شناسد. به این ترتیب شورای نگهبان در رویه و تفاسیر خود محدود به سند نوشته نبوده و به نوعی دامنه‌ی متن را توسعه بخشیده است.

غلبه بر متن نوشته

یکی از اثرات تفسیر پویا، همسویی با واقعیت‌های پیرامون متن موضوع تفسیر است که خواه ناخواه دیدگاه مفسر را نسبت به معنای آن تحت تأثیر قرار می‌دهد و به تبع آن بازآفرینی خلاقانه معنای قانون از سوی مفسر اساسی را به همراه دارد. به عقیده‌ی برخی از متفکران حقوقی، دادرس اساسی باید به دور از حب و بغض - های سیاسی در حمایت از برخی هنجارهای اساسی که برای حاکمیت قانون و ابراز اراده دموکراتیک ضروری هستند، تلاش کند؛ حتی اگر این هنجارها به صورت مکتوب و در سند قانون اساسی موجود نباشد (McLachlin, 2006:)

۱ - نظریه شماره ۶۱۹۷ مورخ ۱۳۶۵/۰۳/۲۸.

۲ - نظریه شماره ۶۱۹۷ مورخ ۱۳۶۵/۰۳/۲۸.

148) از این نظر، عمل مفسر و دارس اساسی به بیان متن نوشته قانون محدود نمی‌شود و حتی توسل این نهاد به هنجارهای اساسی نانوشته برای غلبه بر قوانین فاقد ارزش‌های مشروطیت یا اقدامات منافی حقوق و آزادی‌های فردی می‌تواند مشروع تلقی شود. در نتیجه، هرچند بیان هنجارهای اساسی بسیار مفید و مهم است اما واقعیت این است، اگرچه یک اصل بنیادی هرگز شکل نوشتاری به خود نگیرد، دلیلی برای رد اتکای به آن فراهم نمی‌کند. در این میان، برخی از تفاسیر شورای نگهبان که حقوق و آزادی‌های اساسی را نه در چارچوب متن بلکه در پس‌زمینه اهداف کلی و ارزش‌های مشروطه بیان می‌کند، مصداقی از غلبه بر متن نوشته از طریق تفسیر است. برای مثال؛ نظریه شورای نگهبان^۱ مبنی بر مغایرت لایحه انتخابات مجلس شورای اسلامی مصوب ۱۳۶۲ با «حق طبیعی انتخاب شدن و انتخاب کردن» و محرومیت افراد از این حق، بسیار درخور توجه است. در این نظریه بدون اشاره به اصل خاصی از قانون اساسی، حق انتخاب شدن و انتخاب کردن در زمره حقوق طبیعی افراد بشر شناخته شده است. چنین مواردی که شورای نگهبان بدون جانب‌داری‌های شخصی و یا سازمانی و در راستای حفظ و تضمین حقوق و آزادی‌های مردم دست به تفسیر زده است و در هر شرایطی خود را موظف به رعایت اصول و ارزش‌های اخلاقی در امر تفسیر می‌داند؛ حتی اگر این اصول در متن قانون اساسی تصریح نشده باشند، واجد اهمیت است.

نقش رویه‌های سیاسی در تفسیر و اصلاح غیررسمی قانون اساسی

فرآیند پیچیده بازنگری قانون اساسی باعث شده است رویه‌هایی که حیات سیاسی جامعه را جان می‌بخشند، به مسیر اجرای اصول قانون اساسی جهت می‌دهند و

به‌طور کلی واقعیت‌های قانون اساسی را تشکیل می‌دهند؛ بدون درج در متن نوشته و بدون جایگاه مشخصی برای تبیین، بر پهنای نظم حقوق اساسی شناور باشند و نهاد مفسر قانون اساسی نمی‌تواند در امر تفسیر نسبت به چنین رویه‌هایی بی‌اعتنا باشد. تفاسیر نهاد مفسر می‌تواند نظم حقوق اساسی را در سطح کلی و گسترده‌تر از متن نشان دهد و رویه‌ها و مناسبات سیاسی حاکم بر این نظم را آشکار کند.

به عقیده برخی از متفکران حقوقی، برداشتی که مقام مفسر از قانون اساسی ارائه می‌دهد در ارتباط مستقیم و متأثر از سیاست‌های نانوشته‌ای است که در اذهان بازیگران و نیروهای سیاسی وجود دارد و سمت و سوی اعمال و رفتار آن‌ها را معین می‌سازد. به بیان دیگر، درک و تفسیر قانون اساسی در پرتو این‌گونه سیاست‌ها محقق می‌شود (سلطانی، ۱۴۰۰: ۲۰-۱۹) به تعبیری، رابطه بین سیاست و قانون اساسی به رابطه بین رودخانه و کناره‌های آن بستگی دارد. در حالی که از یک سو ساحل رودخانه نسبتاً پایدار است و در هدایت جریان رودخانه موفق است، از سوی دیگر به‌طور مداوم توسط رودخانه شکل می‌گیرد (Latham-Gambi, 2020: 7). از این منظر، سیاست‌های در جریان جامعه؛ از مسیر تفسیر، محتوای اصول نوشته را تعیین و مواد قانون اساسی را اجرا می‌کنند. به این ترتیب رویه‌های سیاسی که در عمل نحوه اجرای اصول قانون اساسی را جهت می‌بخشند؛ از گذرگاه تفسیر رنگ و بوی حقوقی یافته و موجه‌تر جلوه می‌کنند.

برای مثال؛ توسعه دامنه‌ی مفهوم نظارت موضوع اصل ۹۹ قانون اساسی، طی نظریه تفسیری شورا به نظارت استصوابی^۱ و گسترش کیفی اختیار نظارتی شورا بدون مبنای مشخص قانونی در قانون اساسی تأمل برانگیز است. تا جایی که مفهوم مشارکت و نمایندگی سیاسی را تا حد زیادی بی‌معنا کرده است و حتی چنین به

نظر می‌رسد که شورا از برداشتی که قبلاً از معنای تفسیر ارائه داده، عدول کرده است. لذا می‌توان گفت، رویه شورای نگهبان که نحوه اجرای اصل ۹۹ قانون اساسی را مشخص می‌نمود از طریق تفسیر رسمیت یافته است.

همچنین، یکی از موارد مهم در رویه و نظرات شورای نگهبان، معیار قرار دادن احکام و فتاوی ولی فقیه به‌عنوان حکم شرعی و میزان سنجش اسلامی بودن قوانین و مقررات مجلس است. در این راستا، علی‌رغم نظر تفسیری شورا و با وجود اینکه اصل ۹۶ قانون اساسی تشخیص را به اکثریت فقهای شورای نگهبان نسبت می‌دهد، ملاحظه عملکرد این نهاد در سال‌های اخیر حاکی از این است که، رویه نانوشته‌ای مبنی بر اعتقاد به فتوای معیار بودن نظرات ولی فقیه ایجاد شده است و موارد ارجاع به آن مصادیق گسترده‌تری یافته است. به این ترتیب، اخیراً سخنان و فتاوی وی در جایگاه مبنایی برای قضاوت در دادرسی‌های اساسی به شمار می‌رود. (ابراهیم‌پور و یوسف زاده، ۱۳۹۸: ۳۷). برای نمونه طبق نظر شورا، ماده ۱۲ لایحه قانون مجازات ۱۳۹۱ مبنی بر اینکه «هرگاه رجوع به اصل ۱۶۷ لازم شود مقام قضایی از رهبری استفتاء می‌نماید»؛ با این توضیح که «در مواردی که رهبری فتوایی ندارد و قاضی می‌تواند از منابع معتبر اسلامی یا فتاوی معتبر حکم قضیه را استنباط کند، الزام قاضی به استفتاء از رهبری مغایر با اصل ۱۶۷ شناخته شد»، برخلاف قانون اساسی اعلام شد.^۲

مفهوم مخالف نظریه، این مهم را گوشزد می‌نماید که در راستای اجرای اصل ۱۶۷، در مواردی که رهبری فتوا دارد قاضی موظف است به فتوای ایشان رجوع کند. در حالی که منطوق اصل ۱۶۷ چنین تأکیدی را در برنمی‌گیرد. به این

۱ - نظریه تفسیری شماره ۲۴۳۷ مورخ ۱۳۶۱/۱۰/۱۱.

۲ - نگاه کنید به: مجموعه نظرات شورای نگهبان در مورد مصوبات مجلس شورای اسلامی، دوره نهم، پژوهشکده شورای نگهبان، تهران، ۱۳۹۶، ص ۱۹۷.

ترتیب، شورا اقدام به ایجاد رویه‌ای برای نحوه اجرای اصل ۱۶۷ قانون اساسی نموده است.

مبنای مشروعیت اصلاحات غیررسمی

اگر برتری متن نوشته قانون اساسی نه به‌عنوان یک فرض مسلم بلکه به‌عنوان یک واقعیت مشروط بر رفتار بازیگران سیاسی در نظر گرفته شود که جایگاه حقوقی خود را از طریق الگوهای پذیرش از سوی آن‌ها به دست می‌آورد، این نتیجه حاصل می‌شود که بازیگران سیاسی و مقامات رسمی ممکن است ضمن پذیرش قواعد و رویه‌هایی مستقل از متن قانون اساسی در سیستم حقوقی دولت به‌عنوان قواعد و رویه‌های معتبر و الزام‌آور، به روشی عمل کنند که با متن اصلی قانون اساسی ناسازگار باشد. به این ترتیب، اصلاحات غیررسمی ممکن است نه تنها به‌عنوان مکمل متن اصلی قانون اساسی، بلکه در راستای تغییر عملکرد هنجارهای نوشته بدون اصلاح خود متن نقش آفرینی نماید. از این رو آنچه در مفهوم‌سازی قانون اساسی اهمیت دارد، نه متن سند، قوانین و یا رویه‌ها، بلکه نحوه برخورد با آن‌ها توسط بازیگران سیاسی است (Doyle, 2017:1037).

در نگاه اول به نظر می‌رسد «اصلاح» اعم از اینکه به شیوه «رسمی» و یا «غیررسمی» باشد، نمی‌تواند معیار هنجاری برای ارزش‌گذاری حقوق اساسی یک کشور به شمار آید. آن چیزی که در ارزش‌گذاری حقوق اساسی مهم است میزان توجه به معیارهای دموکراتیک و مشروطه‌خواهی در اصلاح آن است که شایسته توجه دوچندان است. با این حال، باید با موضوع اصلاح غیررسمی قانون اساسی، با کمال احتیاط و دوراندیشی برخورد نمود؛ زیرا چنین مکانیسمی آستن بازیچه گون شدن در دستان زمامداری است (مولائی، ۱۳۹۹: ۲۴).

مزید بر این باید توجه داشت که قدرت مؤسس نه یک مفهوم اخلاقی و یا

قانونی، بلکه مفهومی جامعه‌شناختی است. در نگاه به نهاد مؤسس؛ جدای از اینکه در حال حاضر چگونه شناخته می‌شود، مظاهر رسمی قانون، اهمیت کمتری نسبت به اثربخشی سیاسی و پذیرش اجتماعی دارند. جایی که طبقه سیاسی اعتبار تغییر قانون اساسی را به رسمیت می‌شناسد و مردم آن را تأیید نموده و به آن تن می‌دهند، این تغییر ادعایی بر مشروعیت دارد (Albert, 2018:20). در اینجا اراده سیاسی مردم و بیان صریح حاکمیت مردمی به‌عنوان قدرت، مبنای حقانیت قدرت سیاسی تلقی می‌شود (دیرنیا، ۱۳۹۸: ۴۹). به عبارت دیگر، قانون اساسی واقعی، اراده ملت است و قانون اساسی نوشته به‌عنوان یکی از طرق ظهور آن، نمی‌تواند نافی اراده خالق خود برای تغییر قانون اساسی باشد (محمدی، ۱۳۹۸: ۳۵۲).

ابراز صریح رضایت عمومی هرچند شرط کافی نیست، اما مطمئناً شرط لازم برای مشروعیت هرگونه اصلاح غیررسمی عمدی و آگاهانه تلقی می‌شود. علاوه بر این، تغییرات اساسی عمیقاً مورد اعتراض که به طور گسترده‌ای در زمان وقوع کاملاً نامشروع بوده‌اند، اگر بتوانند پایدار و تثبیت شوند به تدریج و در طول زمان، مشروع تلقی می‌گردند. این امر به دلیل لایه‌های قانون، سیاست و رویه‌هایی است که بر اساس این تغییرات ایجاد می‌شوند (Martin, 2017:433). این فرآیند آغاز یا ایجاد نیست که مشروعیت یک قانون اساسی را تعیین می‌کند، بلکه فرآیند تصویب و پذیرش متعاقب و عملکرد معتبر سیستم قانون اساسی است که بدان مشروعیت می‌بخشد.

به نظر می‌رسد اصلاحاتی که به‌طور ارگانیک از طریق پویایی قانون و فرآیند سیاست‌گذاری در میان نهادها و بین شاخه‌های سیاسی دولت به وجود آیند و محصول عملیات غیرعمدی یک سیستم هستند در مقابل اصلاحاتی که نتیجه دور

زدن عمدی فرآیند رسمی اصلاح است، ادعای بیشتری برای مشروعیت دارند (Martin, 2017:432). پس پیامدهای عملی متعاقب اصلاح غیررسمی، یکی از سنجه‌های خوب برای ارزیابی میزان مشروعیت یا عدم مشروعیت چنین اصلاحی به شمار می‌آید و به میزانی که چنین اصلاحی در نگرش عامه، مطلوب ارزیابی شود به همان میزان می‌توان از مشروعیت چنین اصلاحی سخن به میان آورد.

در سیستم حقوق اساسی ایران، متعاقب تأکید شورای نگهبان بر اینکه تفسیر از زمان بیان اراده مقنن در کلیه موارد لازم‌الاجرا است، تفسیر در حکم قانون اساسی و دارای اثر و وضعیتی همانند متن نوشته قانون اساسی است. در نتیجه، مقام مفسر با اعطای وضعیت قانون اساسی به یک اصل یا رویه‌ای نانوشته، بدون اینکه درگیر دشواری‌های روند اصلاح رسمی شود، از درگاه تفسیر می‌تواند، موجب تغییر قانون اساسی به طریق غیررسمی گردد. با توجه به الزام‌آوری اساسی تفسیر، این تغییرات، از همان لحظه ارائه تفسیر، به‌عنوان بخشی از سیستم قانون اساسی درآمده و با آن‌ها به صورت معتبر و الزام‌آور برخورد می‌شود. در ارائه چنین تفسیری توسط شورای نگهبان، چنین فرض می‌شود که تفسیر مذکور «مشروع» است.

نتیجه‌گیری

اگرچه مکانیسم رسمی یک ضرورت حیاتی برای اصلاح قانون اساسی است، نقش رویه‌های غیررسمی در تغییر محتوای قانون اساسی نیز تا حدی است که ممکن است حتی رویه‌های رسمی اصلاح در تعیین محتوای واقعی قانون اساسی

بی‌اهمیت جلوه کنند. تفسیر پویا به‌عنوان یکی از شیوه‌های مرسوم تطبیق قانون اساسی با تحولات روز، بدون طی مراحل رسمی و بدون هرگونه تغییر در متن قانون، لایه‌های نهفته پسا‌متنی و پیشا‌متنی که در خود سند نوشته دیده نمی‌شود را آشکار ساخته و منجر به تغییر و اصلاح قانون اساسی به طریق غیررسمی می‌شود. از این رو، مرجع تفسیر نقش مهمی در اساسی سازی رویه‌ها و نهادهای خارج از قانون اساسی که توسط شاخه‌های سیاسی ابداع شده است، دارد. تفسیر یکی از طرق غیررسمی اصلاح قانون اساسی است و مفسر به مدد تفسیر متن نوشته قانون را به لایه‌های نانوشته آن پیوند می‌زند. در این مسیر ناگزیر تحت تأثیر رویه‌های سیاسی است و سعی می‌کند متن را با واقعیت‌های سیاسی جامعه هماهنگ سازد. رویه‌های سیاسی با تجلی در نظرات و تفاسیر مرجع تفسیر رنگ حقوقی یافته و موجه‌تر جلوه می‌کنند.

در نظام حقوق اساسی ایران، شورای نگهبان با هدف احراز مراد مقنن و کشف گوهر قانون اساسی، جنبه‌های نانوشته‌ای از اصول قانون اساسی را مطرح می‌کند که در منطوق متن نوشته نمی‌گنجد. به این ترتیب این مرجع ضمن تفاسیر رسمی خود و بدون تغییر سند نوشته، با پرده‌برداری از لایه‌های نانوشته قانون اساسی، زمینه تغییر آن را خارج از روند رسمی مصرح در اصل ۱۷۷ قانون اساسی یعنی به صورت غیررسمی فراهم نموده است. از آنجا که در سیستم قانون اساسی ما تفسیر در حکم قانون اساسی و دارای اثر و وضعیتی همانند اثر متن نوشته قانون اساسی است، مقام مفسر با اعطای وضعیت قانون اساسی به یک اصل یا رویه‌ای نانوشته بدون اینکه در گیر دشواری‌های روند اصلاح رسمی شود از درگاه تفسیر، موجب تغییر قانون اساسی به طریق غیررسمی می‌گردد. با توجه به الزام‌آوری اساسی تفسیر در قانون اساسی ایران، این تغییرات به‌عنوان بخشی از سیستم قانون اساسی

درآمده و با آن‌ها به صورت معتبر و الزام‌آور برخورد می‌شود. هرچند تغییراتی که محصول ناخودآگاه سیستم پویای قانون اساسی هستند و متعاقباً تأیید بازیگران سیاسی و مردم را کسب می‌کنند، می‌توانند معتبر تلقی شوند، اما تغییراتی که با دور زدن تشریفات قانونی دشوار انجام می‌پذیرد حکمت قانون‌گذار اساسی را از اختصاص یک اصل خاص به بازنگری؛ با هدف جلوگیری از اعمال سلیقه‌ای آن و حفظ ثبات قانون اساسی، زیر سؤال می‌برد. بنابراین ضروری است تا با تفکیک تفاسیر ارگانیک که از تعامل پیچیده نیروها در میان شاخه‌های مختلف سیاسی دولت ناشی می‌شود؛ از تفاسیر غیرمعتولی که با اعطای اختیارات فراقانونی و نامحدود به برخی نهادها، سیستم نظارت و تعادل را مختل می‌سازد و به طور جدی با هدف متن در تعارض است، به هرگونه تغییر در قانون اساسی با احتیاط و موشکافی دقیق برچسب مشروع و قانونی زده شود تا ضمن تحول منطقی قانون اساسی و انطباق با شرایط و زمان، دوام و قوام قانون دچار تزلزل نگردد و راه هرگونه سوءاستفاده مسدود شود.

بنابراین اگرچه روند اصلاح یک هدف کاربردی مهم یعنی تغییر متن قانون اساسی که به مرور و تجربه، اشتباهاتش آشکار شده را محقق می‌کند؛ اما شیوع اصلاحات غیررسمی ممکن است در آینده، سودمندی آن‌ها را از بین ببرد. ضمن اینکه ضروری است، جنبه‌های تغییر در سیستم حقوق اساسی به اندازه کافی مهم و اساسی تلقی شود تا اندازه و محدوده واقعی قانون اساسی مشخص شود. باید با چنین پدیده‌ای با احتیاط برخورد کرد.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

Amirroham Shojaie <https://orcid.org/0009-0001-8788-2522>

Reza Simbar <https://orcid.org/0000-0001-5111-1075>

منابع

الف) کتاب‌ها

ارنت، اریک، (۱۳۸۲). *مقدمه‌ای بر حقوق اساسی*، ترجمه عباس کدخدایی، تهران، نشر میزان.

راسخ، محمد. (۱۳۹۶). *نظارت و تعادل در نظام حقوق اساسی*، چاپ چهارم، انتشارات دراک.

سلطانی، سید ناصر (۱۳۹۹). *حقوق اساسی نانوخته*، تهران، شرکت سهامی انتشار. هاشمی، سید محمد (۱۳۹۱). *حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران*، جلد دوم، چاپ بیست و سوم، نشر میزان.

ب) مقالات

ابراهیم‌پور، عادل و محمد، یوسف زاده. (۱۳۹۸). *تحلیل استناد به فتاوی مقام ولایت فقیه در نظریات شورای نگهبان*، مجموعه مقالات نخستین همایش ملی اصول نانوخته قانون اساسی، نشر دارالعلم، قم.

تیلا، پروانه. (۱۳۸۳). *تفسیر قضایی قانون اساسی در رویه دیوان عدالت اداری*، پژوهش‌های حقوقی، ش ۵.

حبیب‌زاده، توکل و مصطفی منصوریان. (۱۳۹۵). *تحلیلی بر تغییر قانون اساسی خارج از تشریفات رسمی مصرح در آن، دانش حقوق عمومی*، سال پنجم، شماره ۱۳. علیرضا. (۱۳۹۸). *مبنای اصلاح قانون اساسی ۱۳۵۸: عمل حقوقی یا سیاسی*، دولت پژوهی، شماره ۱۹.

سلطانی، سید ناصر. (۱۳۹۸). *آیا می‌توان اصول نانوخته قانون اساسی را نوشت؟ بررسی*

چند نمونه در ایران و فرانسه، ارائه شده در مجموعه مقالات نخستین همایش ملی اصول نانوشته قانون اساسی، انتشارات دارالعلم، قم.

سلطانی، ناصر. (۱۳۹۶). اعتبارسنجی عرف و رویه‌های قانون اساسی، دانش حقوق عمومی، سال ششم، شماره ۱۸.

سلطانی، ناصر. (۱۴۰۰). اصول نانوشته قانون اساسی؛ آن‌سوی متن، پژوهش حقوق عمومی.

غریب پور، منصور. (۱۳۹۷). بررسی حقوقی قلمرو اختیارات رهبری در قانون اساسی، همایش ملی مطالعات و پژوهش‌های علمی علوم انسانی.

محمدی، حسن. (۱۳۹۸). شناسایی دامنه اصول نانوشته قانون اساسی با تکیه بر مبانی نظری در پرتو نظام نمایندگی، ارائه شده در مجموعه مقالات نخستین همایش ملی اصول نانوشته قانون اساسی، انتشارات دارالعلم، قم.

مرادخانی، فردین. (۱۳۹۸). تغییر غیررسمی قانون اساسی (مبانی، مصادیق و رویکردها)، تحقیقات حقوقی، شماره ۹۳.

مرادخانی، فردین. (۱۳۹۹). لایه‌های پنهان قانون اساسی، مطالعات حقوقی، دوره دوازدهم، شماره ۴.

مولائی، آیت. (۱۳۹۹). جزوه اصول و فنون قانون‌گذاری، کارشناسی حقوق، دانشگاه تبریز.

ج) رساله و پایان‌نامه

سلیمانی دینانی، مائده، قانون اساسی نانوشته در نظرات شورای نگهبان، رساله دکتری، ۱۴۰۱.

References

A) Books

- Anderson, G. (2008). *Federalism: An Introduction*, Oxford University Press, UK. j
- Assefa, G. (2012). *Ethiopian Constitutional Law with Comparative Notes and Materials*, A Text book, Chicago.
- Banfield, Ch. (2014). *The Importance of Interpretation: How the Language of the Constitution Allows for Differing Opinions*, Honors Final Thesis Project, University of Tennessee, Knoxville.
- Ekeli, K. (2007). How Difficult Should it be to Amend Constitutional Laws, *Scandinavian Studies in Law*, University of Stavanger, Scandinavia.
- Ginsburg, T. (2011). *Constitutional endurance in Tom Ginsburg and Rosalind Dixon eds, Comparative Constitutional Law*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, United Kingdom.
- Halper, T. (2020). The Living Constitution and the (Almost) Dead Contracts Clause, *Sciendo*, 9 Br. J. Am. Leg. Studies, *Birmingham City University*, Birmingham, UK.
- Hatchard, J. (2004). *Muna Ndulo, Peter Slinn, Comparative Constitutionalism and Good governance in the Commonwealth: An Eastern and Southern African Perspective*, Cambridge University Press, New York.
- Van, L.K. (1975). Reflections on the Value of Constitutions in Our Revolutionary Age, *Constitutions and Constitutional Trends Since World War II: An Examination of Significant Aspects of Postwar Public Law with Particular Reference to the New Constitutions of Western Europe*, New York University Press, New York.

Murphy, F.W. (2007). *Constitutional Democracy: Creating and Maintaining a Just Political Order*, Princeton University Press, Princeton.

Negretto, G.L. (2011). *Replacing and Amending Constitutions: The Logic of Constitutional Change in Latin America*, paper prepared for delivery at the 2011 American Political Science Association Meeting, Seattle, September 1-4, Washington.

Vile, J.R. (1994). *Constitutional Change in the United States: A Comparative Study of the Role of Constitutional Amendments, Judicial Interpretation and Legislative and Executive Actions*, Westport, CT: Praeger, London.

B) Articles

Aláez Corral, B. (2020). Constitutional Amendment and Concept of Constitution, *International Journal of Human Rights and Constitutional Studies*, University of Oviedo, Spain, Vol. 7, No. Albert, R. (2013). *The Expressive Function of Constitutional Amendment Rules*, *McGill Law Journal*, Montreal, Canada, Vol. 59, No.2.

Albert, R. (2015). Constitutional Amendment by Stealth, (Boston College Law school', Research paper 357, *McGill Law Journal*, Montreal, Canada.

Albert, R.(2018). Constitutional Amendment and Dismemberment, *Yale Journal Of International Law*, New Haven, Vol. 43.

Albert, R.(2010). Nonconstitutional Amendments, *Canadian Journal of Law and Jurisprudence*, Western University, London, Vol. 22, No.1.

Albert, R.(2015). *Amending constitutional amendment rules*, Boston

College Law School Legal Studies Research Paper No. 336 , Vol. 13.

Albert, R.(2014).*Constitutional Disuse or Desuetude: The Case of Article V*, Boston College Law School, *Legal Studies Research Paper Series*, No 327.

Afesha, N.(2016).The Practice of Informal Changes to the Ethiopian Constitution in the Course of Application, *Mizan Law Review*, Addis Ababa, Ethiopia, Vol. 10, No.2.

Besso, M .(2005). Constitutional Amendment Procedures and the Informal Political Construction of Constitutions, *The Journal of Politics*, The University of Chicago Press, Vol. 67, No.1.

Boudreaux, D J, Pritchard A. C. (1993). Rewriting the Constitution: An Economic Analysis of the Constitutional Amendment Process, *Fordham L. Rev*, New York, Vol. 62.

Dixon, R. (2010). *Amending Constituting Identity*, *Chicago Public Law and Legal Theory*, Working paper, The University of Chicago Press, No. 332.

Dixon, R. (2011). *Constitutional Amendment Rules: A Comparative Perspective*, *Chicago Public Law & Legal Theory*, Working Paper, The University of Chicago Press, No. 347.

Dixon, R, Holden, R T. (2011). *Constitutional Amendment Rules: The Denominator Problem*, *Chicago, Public Law and Legal Theory*, Working Paper, The University of Chicago Press, No. 346.

Doyle, O. (2017). Informal Constitutional Change, *Buffalo Law Review*, *New York*, Vol. 65, No 5.

Edelman, M, Written Constitutions, Democracy and Judicial

Interpretation: the Hobgoblin of Judicial Activism, *Albany Law Review*, Albany, Vol 68, 2005, p 591-592.

Griffin, S.M. (2016). *Understanding Informal Constitutional Change*, Tulane University Law School, New Orleans, Working Paper, No. 16-1.

Griffin, S.M. (2006). Constituent Power and Constitutional Change in American Constitutionalism, *Tulane Public Law Research Paper*, New Orleans, No. 06-12.

Kay, R. (2018). *Formal and Informal Amendment of the United States Constitution*, University of Connecticut, Vol. 66.

Latham-Gambi, A (2020). Political Constitutionalism and Legal Constitutionalism—an Imaginary Opposition? *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 00, No. 0.

Marshfield, J.L. (2017). Respecting the Mystery of Constitutional Change, University of Arkansas School of Law, *Fayetteville*, Vol. 65, No 5.

Martin, C. (2017). The Legitimacy of Informal Constitutional Amendment and the Reinterpretation of Japan’s War Powers, *Fordham International Law Journal*, Vol.40, Issue 2.

McLachlin, B. (2006). *Unwritten Constitutional Principle: What is going on?*, NZJPIL, University of Wellington, New Zealand, vol 4.

Passchier, R. (2016). *Formal and informal constitutional change in The Netherlands*, Leiden University, No 11.

Redish, M.H, Matthew B. (2012). Judicial Review, Constitutional Interpretation, and the Democratic Dilemma: Proposing a “Controlled Activism” Alternative, *Florida Law Review*, Vol. 64,

Is 6.

53-Segall, E.J. (2013). Constitutional change and the supreme court: The Article V Problem, *Journal of Constitutional Law*, University of Pennsylvania, Vol. 16, No 2.

Translated References into English

Arant, E. (2003). An Introduction to Constitutional Law (A. Kadhoda'i, Trans.). Mizan Publications. [In Persian]

Dabirnia, A. (2019). The Basis of Amending the 1979 Constitution: A Legal or Political Act? *Dolat-Pazhuhi*, (19). [In Persian]

Ebrahimipour, A., & Yousefzadeh, M. (2019). Analysis of the Citation to the Decrees (Fatawa) of the Supreme Leader in the Opinions of the Guardian Council. In Proceedings of the First National Conference on the Unwritten Principles of the Constitution. Dar al-Elm Publications. [In Persian]

Gharibpour, M. (2018). A Legal Study of the Scope of the Leader's Authority in the Constitution. Proceedings of the National Conference on Studies and Scientific Research in Humanities. [In Persian]

Habibzadeh, T., & Mansourian, M. (2016). An Analysis of Changing the Constitution Outside its Formal Stated Procedures. *Public Law Studies Quarterly*, 5(13). [In Persian]

Hashemi, S. M. (2012). Constitutional Law of the Islamic Republic of Iran, Volume 2 (23rd ed.). Mizan Publications. [In Persian]

Mohammadi, H. (2019). Identifying the Scope of the Unwritten Principles of the Constitution Based on Theoretical Foundations

in Light of the Representative System. In Proceedings of the First National Conference on the Unwritten Principles of the Constitution. Dar al-Elm Publications. [In Persian]

Moradkhani, F. (2019). Informal Constitutional Change (Foundations, Instances, and Approaches). Legal Research Journal, (93). [In Persian]

Moradkhani, F. (2020). The Hidden Layers of the Constitution. Legal Studies Journal, 12(4). [In Persian]

Mulaee, A. (2020). Legislation Principles and Techniques Coursebook [Bachelor's degree coursebook]. University of Tabriz. [In Persian]

Rasekh, M. (2017). Supervision and Balance in the Constitutional Law System (4th ed.). Daraak Publications. [In Persian]

Soleymani Dinani, M. (2022). The Unwritten Constitution in the Opinions of the Guardian Council, University of Tabriz. [In Persian]

Soltani, N. (2017). Validation of Constitutional Custom and Practices. Public Law Studies Quarterly, 6(18). [In Persian]

Soltani, N. (2021). The Unwritten Principles of the Constitution: Beyond the Text. Public Law Research Journal. [In Persian]

Soltani, S. N. (2019). Can the Unwritten Principles of the Constitution Be Written? A Review of Several Cases in Iran and France. In Proceedings of the First National Conference on the Unwritten Principles of the Constitution. Dar al-Elm Publications. [In Persian]

Soltani, S. N. (2020). The Unwritten Constitution. Publishing company. [In Persian]

Tila, P. (2004). Judicial Interpretation of the Constitution in the Practice of the Administrative Justice Court. Legal Research Journal, (5). [In Persian]

استناد به این مقاله: مولائی، آیت و سلیمانی دینانی، مانده . (۱۴۰۴). سیر تفسیر تا اصلاح قانون اساسی در ایران با رویکرد دولت پژوهی، دولت پژوهی، ۱۱ (۴۲)، ۲۹۹-۳۴۰.

Doi: 10.22054/tssq.2025.71729.1370

This article is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-International License